

MIS ON KÖNETEATER?

MIS ON PRAGMAPOEETIKA?

ARNE MERILAI

TMK toimetuse ärgas huvi „Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria” (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003) ja teatrikõneõpetuse nähtavate seoste vastu on kahtlemata õigustatud.

Inimsuhtlus on tegutsemine, nagu teatergi on tegevus või selle matkimine: mõlemad rakendavad **keelekasutust**, kuigi saavad vajadusel hakkama ka sõnadeta. Suhtlemine on peamiselt sõnavahetus, kuid mitte ainult – märke edastatakse teatavasti ka teisiti. Nii või naa on see keelepragmaatika kui teaduse objekt. **Teatrikõneõpetus** on oma olemuselt *a priori* **keeletegevusõpetus**. Viimase teadlikum valdamine tuleb igale teatriinimesele kindlasti kasuks, õpetab lavakõnet paremini läbi nägema, suunama.

On arvatav tõde, et näitlejad on parimad keeletegevusõpetuse eksperdid – praktikas. Minusugune kaldub igapäevaelus pigem kogeleva, teadlasena aga sattusin vahepeal pragmateooria lõksu. Läks väga huvitavaks, eriti Eesti kontekstis, kus nii teema kui ka analüütiliste meetodite suhtes valitses peaaegu täielik vaakum. Vähemasti humanitaarias, kuna näiteks füüsik ja filosoof **Madis Kõiv** või teised analüütikud asja valdavad. Teatava lingvistilise või filosoofilise ettevalmistuseta on monograafiat niisiis raske jälgida. See veel puuduks, et teatrikoolis nõudma hakataks – aga kes seda teekski. Nii mõneski punktis võib hoopis soovitada lihtsamat gümnaasiumiõpikut ja üldkäsiraamatut „Poeetika” (Arne Merilai, Anneli Saro, Epp Annus; Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003). Et kooliõpikus puudub siiski

palju pragmapoeetikale põhilist või eriomast, kulub väike referatiivne näpuga näitamine ometi ära.

Mis on keeletegevusõpetus?

Pragmapoeetika on **keeletegevuse** analüütiline filosoofia, mis tõlgendab nii tavalise kui ka poeetilise **keelekasutuse** olemust. Retoorikateadus seotakse üldise keeleuurimisega. Teatavasti vaatab **süntaks** ehk grammatika koos **lau-seõpetusega** kitsalt märkide ja väljendite omavahelisi suhteid. **Semantika** ehk **tähendusõpetus** uurib nende seost tähenduste ja osutuste maailmaga. Sellega tavakeeleteadus senini valdavalt piirdus. **Keelepragmaatika** ehk **keeletegevusõpetus** tegeleb aga väljendite ja tähenduste tarvitamise küsimustega. Ehk tegeliku **kõneteatriga** igati kohaselt üteldes. See on maailmas seni palju vähem tähelepanu pälvinud, kuigi areneb pidevalt. Vaadake näiteks **Tiit Hennoste** ja temataoliste tööd. Huvikeskmes ei ole mitte abstraktne lause, vaid **lausung** – **kõnetegu**: konkreetnes **aegruumis**, **suhtluskontekstis**, **kavatsuse** ja **sisuga**, **vestluse** kui terviku osana. Teooria haarab keeletegevusel sarvist ega karda ka **kujundlikku väljendust**. Vastupidi – ootab lõbuga, sest on arenevalt seletusjõuline.

Loogikapärane lähenemine ei ole keelefilosoofias muidugi vältimatu, kuid pakub kindlaid ranguse ja läbiipaistvuse eeldusi, ulatudes **Immanuel Kanti** teaduslikkuse nõude – rajaneda matemaatikal – võimaliku täitmiseni. On viljakas, kui mingi kunstiteadus suudab esseistliku kauniduse kõrval

olla veidi rohkem ka teaduslik, alus-
uuringu moodi. Arutluse selgus ei tä-
henda objektide ähmasuse salgamist;
kujundi mitmetähenduslikkus on voo-
rus, mitte tõlgendaja õnnetus. Et teksti
täendus sünnib lause-lausel, alusta-
takse lihtlausungi tasandilt. Nende juu-
rest jõutakse terviku mõtteni, mis oma-
korda aitab osatähendusi mõista – ra-
kendub hermeneutiline ring. Poeetiline/
retooriline kõne on tavakõne suhtes
keerulisem, uute piirangute ehk reegli-
tega keelekasutus, mida semiootika
püüab kirjeldada kui teisest mudelsüs-
teemi esmase kohal (Roman Jakobson,
Juri Lotman jt). Samm-sammult osutub
põhimõtteline seletamine üha rohkem
võimalikuks.

„Pragmapoeetika“ jaguneb nelja osa,
milles ühelt poolt tutvustatakse, tei-
salt arendatakse poetikateooria suunas
deiksise ehk keelelise orienteerumise,
kõnetegude, kaudse ja kujundliku väl-
jenduse ning fiktsiooni teooriat. Raama-
tut läbib näitena üks **Artur Alliksaare**
luuletus, sest tema fantaasiarikas, kõlav,
assotsiatiivne, paradokslilik, aforistlik,
proosalähedane ja vestluslik keeleluule
on keelefilosoofiale tänuväärt aine. Jõu-
takse järeldusele, et keele olemuse süga-
vam seletamine peab arvestama luule-
analüüsi, kuna seal tuuakse esile keele-
kasutuse **poeetiline** ehk **eneseleosutav**
roll, mis tavakõnes jääb üldjuhul **osuta-
va rolli** asjalikkuse varju. Nii hakkavad
fenomenoloog **Martin Heidegger** ja for-
malist **Roman Jakobson** tegelikult ühte
asja ajama, võib-olla mõlema leeri teata-
vaks kummastuseks.

Mis on deiksisis?

Raamatu esimene osa käsitleb **deik-
sist*** – suhtluse alusstruktuuri, mis
seob vahetu tegevuse välja üldise keele-
lise tähendusväljaga ja vastupidi. See on

* *Deiksisis* tuleneb kreeka sõnast
'osutamine'; häädub kahesilbiliselt.

keelelise orienteerumise aparaat, mille
abil kodeeritakse lausungisse kõneleja
vaatepunkt, aegruumiline ja diskursiiv-
ne **kontekst**. Deiksise moodustab kon-
tekstitundlik osa sõnavarast: *mina, sina,
tema, meie, Teie Kõrgus; see, too; siin, seal,
enne, nüüd, ülehomm, Rootsi ajal; üleval,
all, kõrval, ees, eemal, seitsme maa ja mere
taga, taevas, põrgus; kindlasti, oletamisi;
tuleb, läheb, kukub, kasvab, lendab; tore,
vastik, pehme; peab, võiks, on vaja, luban...*

Samuti grammatilistest vahenditest
(ajavormid, kohakäänded, enne-pärast
sõnajärjekord...) või keerulisemast lau-
sungikesksest viitamisest järelduste ta-
sandil. Deiktiline osutus ei toimi abst-
raktselt, vaid alles vahetus väljendus-
olukorras selgub, mis asub lähemal, mis
kaugemal – olgu **isiku-, koha-, aja-,
sotsiaal-, emotsionaal-, modaaldeiksi-
se** mõttes. Oluline on ka **teksti- ja dis-
kursideiksis**, millega sooritatakse osu-
tusi teksti ja vestluse enda piires: *pärast
räägime, enne ütlesin, nüüd kuulake*; sa-
muti deiktiline **kordusosutamine** või
segadeiksis.

Deiktiliste vahendite teadlik valda-
mine tuleb teatrile kindlasti kasuks.
Näiteks tekstimassiivide lavastamisel
aitab see kaotada sõnavahetu. Mida ei
õnnestu edastada tegevuse või rekvisii-
tidega, võib märkida põgusate deiktiliste
pidepunktidega, millest jätkub täiesti
sündmuste aegruumi konstrueerimi-
seks ilma pikema jututa. Väheneb litera-
tuursus, võidab dramaatilisus.

Mis on kõnetegu?

Teine osa keskendub **kõnetegude**
teooriale, selle mõistevõrgu ja ettekujut-
usviisi arendusele, millega kaasneb ees-
tikeelsete kõnetegude esmane liigitus.

Kõnetegude teooria lähtub eeldu-
sest, et keelelise suhtluse põhiühik ei ole
lause või märk, vaid nende tarvitus
konkreetses olukorras ehk **kõneakt** kui
taotluslik tegu. Suhtlemisvajadus on
põhjus, milleks on üldse loodud keel

KOHUSTUMINE.
 Voldemar Panso
 „Hamlet“
 (W. Shakespeare).
 Horatio –
 Mikk Mikiver,
 Hamlet –
 Ants Eskola.
 Esietendus
 17. IX 1966
 ENSV Riiklikus
 Noorsooteatris.

Gunnar Vaidla foto

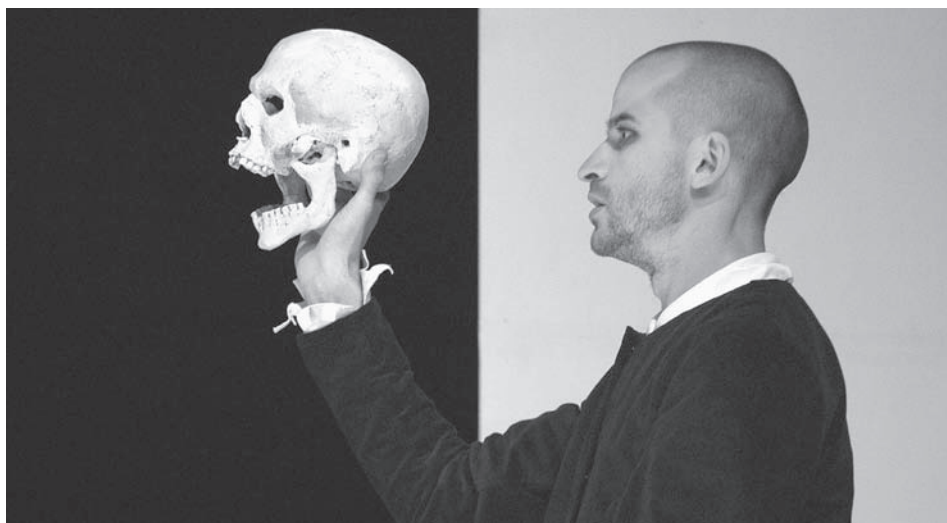
selle omadustega. Täendus on kasutus, nagu väitis **Ludwig Wittgenstein**. Esitatakse süvasissevaade filosoof **John L. Austinist** lähtunud ja teiste arendatud teooria kujunemislukku, mis päädib konstrueerimishüpoteesi ja kõneaktide ehk illokutiivse loogikaga. Kirjeldatakse eestikeelsete lihtkõnetegude klasse ja nende seostatud liikmeid: **tõdemused, kohustumised, juhised, kehtestused ja tundeväljendused**.

Tõdemuste (väidete, teadete, ennustuste, oletuste, kirjelduste, teavituste, jaatuste, eituste, põhjenduste, märkuste, süüdistuste, paranduste, tutvustuste jt) eesmärk on väljendada usku ja kirjeldada asjaolusid.

Tundeväljenduste (kiitmiste, kiitlemist, rõõmustuste, kurtmist, kahetsemiste, laituste, noomituste, mõnituste, õnnitluste, tervituste, heameele- või kaastundeavalduste, vandumiste, ülistuste, ärplemist, kõikvõimalike tundeavalduste) eesmärk on väljendada oma hoiakuid mingite asjaolude kohta.

Kohustumiste (lubaduste, töotuste, ähvarduste, keeldumiste, heakskiitmist, pakkumiste, kokkulepete, kihlvedude, möönduste, üritamiste, tellimiste, tagamiste, volitamiste, toetamiste jt) mõte on kavatsuse väljendamine ja kohustumiste võtmine.

Juhiste (küsimuste, käskude, käskluste, keeldude, nõuete, korralduste,

TÕDEMUS. Lembit Petersoni „Hamlet“ (W. Shakespeare). Hamlet – Marius Peterson. „Theatrumi“ esietendus 13. X 2003. Tallinna Püha Katariina kirikus.

kutsete, ettepanekute, üleskutsete, palvete, anumiste, nurumiste, lunimiste, õpetuste, juhenduste, soovitude, hoiatuste, ähvarduste, ergutuste jne) eesmärk on väljendada kavatsust panna teisi midagi tegema.

Kehtestuste (nimetamise, ristimise, laulamise, õnnistamise, needmise, määramise, vannutamise, defineerimise, kinnistamise, kooskõlastamise, kinkimise, pärandamise, seadustamise, avamise, sulgemise, asutamise, vabastamise, vangistamise, trahvimise, ülendamise, vallandamise, sõja- või rahukuulutamise jne) olemuseks on mingi uue asjaolu volitatud väljakuulutamise, mille õnnestumise korral maailm vastavalt muutubki.

Kui tõdemused ja tunde väljendused valivad sõnu vastavalt kirjeldatavale olukorrale või tundele, siis kohustumised, juhised ja kehtestused **muudavad** olukordi: maailma korraldatakse ümber sõnade järgi, mitte vastupidi. Avaneb radikaalne pragmaatiline nägemus: põhimõtteliselt on ühiskond, inimkultuur, kogu tsivilisatsioon kõnetegude tulemus. Seega mitte ainult hamletlikud kahvatunud „sõnad, sõnad, sõnad...“,

vaid ka „öeldud – tehtud!“. Just kõnetegude teooriast lähtus (või sai vähemasti määrava võimenduse) kunstimaailmas nii oluline mõiste **performat-sioon**, sooritus. Kõneakt on sooritus – **tegu** –, mis mõjutab ja muudab maailma **dramaatiliselt**, ta ei ole süütu tähenduseta akustiline plahvatus.

Kindlasti on igale teatraalile kasulik tutvuda kõneteo **väljendussisu** ehk **propositsiooni** ja **kõnejõu** mõistega, nende formalismiga. Teadlik liikumine kõnejõudude vaimses kataloogis teeb professionaalselt vabaks. Kes veel kui mitte näitlejad teavad paremini, kuidas ühtsama sisu saab väljendada väga erineva kõnejõu mõjuväljas. Näiteks mõte „täna on ilus ilm“. Seda võib väljendada väite, oletuse, kinnituse või ennustusena – tõdevalt; lubaduse, töotuse või mööndusena – kohustumisena; palve, ettepaneku, käsuna (näiteks trupile, lavatöölisle) – juhisenä; ja-saagu-valgus-kehtestusena; samuti ka rõõmu- või pettumusavaldusena (randa või seenele minikul).

Lisandub **fiktionaalse** ehk uut järku, „mitte-siira“ keelemängu käsitlus, millele lähenetakse **Gregory Currie**

Harri Rospu, fotod

TUNDEVÄLJENDUS. Hamlet – Marius Peterson.

„mängult usu“ ehk kujutlusteooria vaatepunktist, mida võis seniste fiktsiooni-teooriatega võrreldes enim pooldada – kuniks. Eestis on analüütilist fiktsiooni-teooriat harrastanud ka praktiline filosoof **Margit Sutrop**.

Mis on implikatuur?

Kolmas osa lisab järgmise kihi, **kaudse** või **kujundliku** kasutuse. Lausega „Täna on ilus ilm!“ võib edastada kaudselt hoopis ettepaneku aknad lahti teha või loodusesse rutata. Seda võib öelda nii uuesti armumisel, õnnestunud lava-proovis või palgapäeval, pidamata üldse silmas mingeid ilmastikuolusid. Teisalt võib sellega ironiliselt tänitada olukorras, kui väljas on kohutavalt kole, kuigi loodeti vastupidist. Niisamuti võib ühe ja sama lausungiga väljendada korraga mitut kõnejõudu ehk sooritada mitu kõnetegu korraga, näiteks **täis-** ja **osasoortusena**. Eks ole „Täna on päris ilus ilm!“ nii tavaline tõdemus kui ka heameeleavaldus üheskoos. **Lausetähendus** viitab iga kord samale, kuid kõnejõu märkimine mitte: seega on kõnetead ning kõnelejatähendused täiesti erinevad.

Loomulik on lihtkõnetegude ühen-

damine **lihtkõnetegudeks**. Samuti suuremateks **makrokõnetegudeks**, kus terve diskurss on võetav ühe kõneteona *à la* „Ärge tapke inimest!“ Kõnetegude teooria suudab seda seletada, teeb meeldivalt läbinähtavaks. Piisab teadlikust repliigist laval, kui juba kaasnebki asjakohane soovitud diskurss ja kontekst – vastuvõtja elavdab selle ise, tänu ühisele suhtlusvõimele ja teadmiste; ei pea puust ja punaseks ette tegema.

Kaud- ja kujundkõnet ehk magusat **vihjete keelt** käsitletakse **Paul Grice'i implikatuuriteooria** valguses, mis pakub hea aluse **sõnasõnalise** ja **mittesõnasõnalise** keelekasutuse ehk **metafoori**, **ironia**, **kaudse kõneteo**, **nalja** jms analüüsiks. Abistavad joonised ja diagrammid on käepärast seletamiseks nähtust, kuidas võib öelda ühte, aga mõelda ja edastada midagi täiesti muud – nimelt kõrvutatud nähtuste ühisosade alusel. Tekivad kummalised, ent siiski jälgitavad seosed – näiliselt suhtlemise **rikkumised**, aga sügavuti tõesed **alltekstid**. See ongi poeetilise loomingu ja suhtluse nurgakivi. Kujundikeele mõistmise vajadust ei ole lavakunstnikele tarvis pikemalt põhjendada. Kohane on

veel kord soovitada ka uut käsiraamatut ja õpikut „Poetika“.

Mis on kunstilausung?

Raamat lõpeb **poetiliste kõnetegude** ja **kahe konteksti** teooriaga, mis moodustab neljanda osa. Eeldatakse, et ühe lausungiga võib sooritada mitu kõnetegu korraga, kuid seda ühtlasi ka eri tasanditel. Vastavalt hüpoteesile käib keeleline suhtlus kui selline samal ajal kahel kontekstitasandil. **Kitsas kontekstis** – abstraktses keelelises alas – toimib lausung võimalike maailmade taustal, st sõnaraamatulikult ehk üldisena. **Laias kontekstis** – igakordses konkreetses suhtlusruumis – täpsustub lausungi üldine tähendus aga vastavalt tegelikkusele.

Ilukirjandus ja kunst võimendavad kahe konteksti eristust, harrastades väljenduse **osutavat funktsiooni** kujutluslikus kitsas, väljenduse **eneseleosutavat** ehk **poetilist funktsiooni** aga laias ehk autor-teos-lugeja tegelikus, kuigi juba stilistilises maailmas. Väljamõeldis kukub laia konteksti kontrollis läbi, on väär või sõna-sõnalt mõttetu, kuigi kaudselt enamasti tähendusrikas. Keele kujutletud osutava rolli tühistamine vahetus tegelikkuses elavdab aga keele eneseleosutava mängu, stiilikvaliteedid, mis annavad lausungile uue mõtte – vormilise tähenduse sisulise asemel või kõrval. Kunsti vastuvõtul jaguneb tähelepanu mõlema aspekti vahel spontaanselt vaheldudes: kord mängult usutakse ja elatakse kaasa, siis jälle eemaldutakse kujutatust ja jälgitakse pigem väljendusmängu, retoorilist reaalsust. Kahe konteksti vaheline piir ei ole jäik, võimaldades ühe peegeldumist teises, ühe eelistamist teisele, segunemisi ja mängu mängus.

Vaatajad ei torma lavale Othellot ja Desdemonat kitsikusest päästma ega noomi kõvahäälselt Harpagoni, kuigi mõni, kellel nähtu isiklikku valu üles

kaevab, tahaks etenduse katkestada – kas või püstoliga. Tajutakse, et lugu vahendab fiktsionaalne autor, kes ei ole ei päris autor ega lavastaja, kes tarvitavad teksti elustamiseks näitlejaid, vaid kujutluses eeldatav mingi kitsa konteksti virtuaalne vahendaja, kes mängult edastab nende silme ees vahetult lahti hargnevat lugu, olgu Ajaloolise Tõe ehk jutustajaga või ilma. Mikroskoobist makroskoopi libisedes aga jälgitakse juba näitlejate mängu meisterlikkust, püüdes jõudumööda osaleda kahekõnes Shakespeare'i või Molière'i endaga või siis vähemasti lavastuse ja lavastajaga. Kord poetatakse pisarake Anna Karenina või Arno Tali pärast, kord keeratakse lehekülge ja näkitsetakse küpsist.

Üks väljendus, kuid kaks tähenduskihti – see on **kunstilausungi** omapära. Aspektid „välगतavad“, ütles Wittgenstein. Mängu eri tähendused ei paikne jäigalt, vaid „vilguvad“ kordamööda, teatas Lotman. Laia konteksti **poetilised kõnejõud** ehk kujundliku väljenduse funktsioonid ei rakendu enam esmastele väljendussisudele, nagu teevad kitsa konteksti kõnejõud. Nende objektiks ei ole algsed propositsioonid, vaid juba kitsa konteksti kõnetead tervikuna. Oluline ei ole enam lausungite sisu, vaid väljendusviisi ehk poeetilise tähenduse esiletoomine – **keeleline eneseleosutamine**. Lai kontekst suunab tähelepanu öeldu vormile, kitsas aga sisule: kord Vestmann peal ja Piibelet all, kord Piibelet peal ja Vestmann all.

P. S. *Ceterum censeo*: tuleks asutada Multirexi ristimiskeskus (vt „Tolmurtort“, 2001), et aidata inimesi, kes on abitud oma lapsukestele, toodetele nimede leidmisel – ideede eostamisel. *Nomen est omen* – omanikuõigused lepinguga. Kui firmat ei saa, siis vähemasti hea näidendi.